

MARKENS GRØDE (1917) I ET BOKHISTORISK PERSPEKTIV

Ståle Dingstad

Sammendrag:

Markens Grøde (1917) forbindes gjerne med Hamsuns periode som jordbruker på Hamarøy og knyttes nært til nordlandsnaturen. Det er ikke helt galt, men et godt stykke fra sannheten. Før det var sørover Hamsun flyttet da han ikke orket mer av jordbrukslivet nordpå. Og det var til byen Larvik i Vestfold fylke han reiste der han bosatte seg med familien og fullførte romanen.

Artikkelen forsøker å belyse noen av rammebetingelsene for fullføringen av romanen. Det er betingelser knyttet til tid, sted og mennesker i nærmiljøet gjennom våren, sommeren og høsten 1917. Grenselandet der Hamsun leide seg et uthus for å arbeide, heter Nanset og lå mellom bykommunen Larvik og landkommunen Hedrum. Videre tar artikkelen for seg distribusjonen og resepsjonen av romanen og noen av de konsekvensene som fulgte med tildelingen av Nobels litteraturpris i 1920 for denne romanen.

Av særlig interesse er det å undersøke hvilken virkning romanen hadde gjennom mellomkrigstiden med hensyn til den rasismen og antisemittismen som kommer til uttrykk i romanen. Mens flere anmeldere sluttet seg til Hamsuns synspunkter, advarte anmelderen Carl Joachim Hambro som den eneste, mot Hamsuns tenkemåte. Den belyses derfor nærmere gjennom møtet med handelsmannen Aron i romanen og Hamsuns nabo på Nanset, Israel Leib Sachnowitz.

Abstract

Growth of the Soil (1917) is usually associated with Hamsun's period as a farmer on Hamarøy and is closely connected to the nature of Nordland. That is not completely wrong, but far from the truth, as Hamsun moved south when he grew tired of the farming life up North. And it was to the city of Larvik in Vestfold he traveled and settled down with his family to complete the novel.

The article attempts to shed light over some of the preconditions for the completion of the novel. These are conditions linked to time, place and people in the local environment through spring, summer and autumn 1917. The borderland where Hamsun rented a shed in order to work on his novel, is called Nanset, and is located between the urban municipality Larvik and the rural municipality Hedrum. Furthermore, the article addresses the distribution and reception of the novel, as well as some of the consequences that followed the Nobel prize in literature in 1920, which was bestowed upon the novel. It is of particular interest to investigate the impact the novel had through the interwar period with respect to the racism and antisemitism that is expressed in the novel. While most reviewers agree upon Hamsun's viewpoints, Carl Joachim Hambro, as the only reviewer, warned against his way of thinking. It is therefore further illuminated through the meeting with the merchant Aron in the novel, as well as Hamsun's neighbor at Nanset, Israel Leib Sachnowitz.

Nøkkelord:

Markens Grøde, bokhistorie, Larvik, jordbruk, Nobelpris, antisemittisme

På Hamsun-konferansen ved Universitetet i Tromsø i 1999 holdt Øystein Rottem et foredrag der han snakket om verdien av en ny Hamsun-biografi. Han hadde selv fått oppdraget av Gyldendal Norsk Forlag og diskuterte nå *pro et contra*. Han endte med å argumentere seg bort fra biografien, for det var ikke det faktiske i en biografi som var det sentrale ved forfatterskapet. Det var fantasien i forfatterskapet som var det viktigste, nådegaven, den guddommelige galskapen eller fantasiens triumf, som Rottem selv kalte det i en senere tittel, kanskje med en allusjon til Leni Riefenstals film fra 1934, *Viljens triumf*.¹

Jeg har ikke tenkt å argumentere for en ny Hamsun-biografi, men gjennom bokhistorien vil jeg fremheve verdien av biografiske opplysninger og historiske kunnskaper. Et grunnleggende premiss i bokhistorisk forskning, er at en endring av historisk kontekst også vil endre betydningen av teksten. Her skal vi se nærmere på *Markens Grøde* med utgangspunkt i Robert Darntons tre sentrale spørsmål i enhver bokhistorisk fremstilling: Hvordan ble boken til? På hvilken måte ble den distribuert? Og hva fikk leserne ut av den? (Darnton 1982 og 2007). Spørsmålene er omfattende, men de ligger også til grunn for boken *Litterære kretsløp. Bidrag til en norsk bokhistorie fra Maurits Hansen til Gunvor Hofmo*. Kapitlet om Hamsuns forfatterskap ender der med utgivelsen av Hamsuns *Samlede Verker* fra 1916 og en forfatterautoritet som stadig forsterkes (Bjørkøy og Dingstad 2017, 226–265). Når jeg her tar for meg *Markens Grøde* i forlengelsen av et slikt perspektiv, er det med viten om at mange alt har skrevet godt om boken, inkludert temaer som berører det bokhistoriske. Mitt fokus vil være tilblivelsesprosessen og Hamsuns skifte av bosted fra Hamarøy til Larvik. Det har ikke tidligere blitt belyst som vesentlig, og jeg vil argumentere for at skiftet av sted og miljø med tilhørende bekjenskaper ble avgjørende for ferdigstillingen og betydningen av romanen.

Kommunegrenser

Skal vi tro minneplaketten som henger på veggen til opplysning for tilreisende sørfra, ble *Markens Grøde* skrevet på Skogheim, gården der familien Hamsun bodde fra 1911 til 1917. Boken forbindes også allment med Hamsuns periode som jordbruker på Hamarøy og knyttes nært til Nordlandsnaturen. Det er ikke helt galt, men et godt stykke fra sannheten. For det var sørover Hamsun flyttet da han ikke orket mer av jordbrukslivet nordpå. Og det var til Larvik han tok med seg manuset til *Markens Grøde*. Vi må derfor vende blikket sydover i geografien, bakover i tid og utover fiksjonens grenser til virkeligheten, nærmere bestemt til grensen mellom bykommunen Larvik og landkommunen Hedrum som heter Nanset.

---

¹ Foredraget er trykt i *Hamsun i Trømsø II* (Rottem 1999). Fantasiens triumf er tittelen på Rottens artikkelsamling som blant annet inneholder en referanseartikkel om *Markens Grøde* (Rottem 2002). For Rottem hadde fantasien og underskogen, det han kalte forfatterpersonligheten, seiret over det faktiske, og han kunne lett avskrive prosjektet med å skrive en ny biografi som mindre vesentlig. Rottens faglige ståsted lå med dette nær Nordahl Griegs og senere Sigurd Hoels pragmatiske skille mellom den reaksjonære forfatteren og det dypeste i hans diktning som var ubesmittet av den. Han knytter også an til den estetisk-filosofiske skolens fokus på forfatterpersonligheten i verket med Peter Rokseth og Daniel Haakonsen som sentrale representanter. I stedet for en ny biografi av Rottem fikk vi som kjent Ingar Sletten Kolloens biografi i to bind: *Svermeren* (2003) og *Erobreren* (2004), men også Jørgen Haugans mer litterære og kritiske biografi *Solgudens fall* (2004).

I dag tilhører alt sammen Larvik kommune, men fram til 1988 var Nanset en del av Hedrum kommune i Vestfold fylke, en landkommune etter Hamsuns skjønn med store jordbruksarealer, omfattende skogbruksområder og en elv som het Numedalslågen med utstrakt laksefiske. Nanset var administrasjonssenteret for kommunen, og her på grensen mellom Larvik og Nanset ble det etablert et kurbad i 1889 av dr. Ingebrigt Christian Holm. Han tok i bruk en stor villa som var bygget av byens fabrikkieier, ordfører og konsul Christian Christiansen. Hit til Larvik bad kom Bjørnstjerne Bjørnson i 1909 og tilbrakte sommeren for sin helses skyld. Han inntok det som senere fikk navnet Bjørnson-stua. Åtte år senere var det Hamsuns tur til å slå seg ned her, og han tok inn på Larvik bad der familien bodde den første tiden.

Vi vet ikke hvor stor del av romanen som ble skrevet på grensen mellom Larvik og Hedrum, men i flere privatbrev beklager Hamsun seg over at han ikke har fått skrevet mer enn 40 sider i den tiden han har bodd nordpå. I sin erindringsbok *Regnbuen* skriver Marie Hamsun at han var godt og vel halvveis med romanen midt i mai (M. Hamsun 1953, 281). I den biografiske litteraturen om Hamsun betraktes perioden i Larvik som en parentes uten større betydning for veien videre til Nørholm. Fra Hamsun kom til Larvik med familien i april til han forlot byen i oktober året etter fikk han likevel skrevet og publisert en hel del. Foruten å fullføre manuset til *Markens Grøde* gjorde han forarbeider til sin neste roman *Konerne ved Vandposten* (1920). Han skriver til Tønnes Birknes 31. mai 1918: «For Maaneder siden begynte jeg et nyt stort Arbeid, jeg fik skrevet 1 ½ Side – og der ligger det siden» (Hamsun, 31/5-1918). Parallelt skrev han en lang rekke artikler som ble offentliggjort i pressen. Den første teksten med tittelen «Nabobyen» er den beste, skal vi tro en nestor som Atle Kittang. I tillegg skrev han en rekke brev som belyser konflikten han hadde gående med forlaget om utgivelsen av *Markens Grøde*.

Møte med byen

Familien Hamsun kom altså til Larvik i midten av april 1917. Hamsun hadde i forkant kjøpt «Villa Havgløtt», apoteker Helge Thomassen Offerdahls murvilla fra 1911 i Jægersborggate 10. I påvente av at villaen ble innflyttingsklar etter en omfattende oppussing som Hamsun forlangte, fikk familien leilighet nr. 16 i andre etasje på Larvik bad. Sommersesongen hadde ennå ikke startet, og direktøren for Farris mineralvannfabrikk Bjarne Aagaard, som også eide Larvik bad, mente han skyldte Hamsun en tjeneste. Hamsun fikk eget værelse i leiligheten, og tanken var nok å skrive på manuset til *Markens Grøde* der. Men byens selskapsliv lokket, og der var han også en kjærkommen gjest. Marie Hamsun skriver i sin erindringsbok *Regnbuen* at direktøren og frue førte et herskabelig hus. I badesesongen ble de store dørene fra salongen skjøvet til side og utenfor lå parken «med kulørte bluss i trærne» (Hamsun 1953, 281).

De eksklusive gjestene beveget seg opp og ned de brede steintrappene, og ved flygelet satt enten den musikalske verten selv eller en berømt pianist som var gjest ved badet: «Her samledes gjerne kunstnere: en stor maler, en stor poet, en liten sangerinne, – eller kanskje stor hun også. Og her var da også Knut noen ganger i begynnelsen» (ibid). Det var et internasjonalt selskap ved badet sommeren 1917, og flere møter og kongresser ble derfor helt naturlig henlagt til badet. Selskapene fikk et europeisk tilsnitt, og fru Cecilia Aagaard, som bare ble kalt komtesse og senere skulle bli Maries beste venninne, var som vertinne fullt på høyden, legger Marie til: «Knut kom hjem og var imponert over det vakre, velordnede hjemmet» (Hamsun 1953, 282). At Marie ikke var like begeistret over situasjonen, er forståelig. Hun hadde ikke hatt noe ønske om å flytte fra Hamarøy, og nå

gikk hun dessuten høygravid: «Det var underlig å komme fra Mellombygden og bli satt midt oppi dette miljøet, selv om det bare var som naiv tilskuer» (ibid).

13. mai ble yngstedatteren Cecilia født, oppkalt etter komtesen. Da tok Hamsun turen sydover med kystbåten. Han gikk av i Langesund og skrev artikkelen «Nabobyen». Men fra juni til desember fikk han leid seg et uthus hos Ole Karlsen Dale på Nanset, og da var det én oppgave som la beslag på alt, og det var å fullføre arbeidet med *Markens Grøde*. Den lange, smale uthusbygningen han leide seg, lå i Nansetgata i et kryss der tverrveien ennå ikke hadde fått noe navn. Den fikk siden navnet Dr. Holmsvei. I brevvekslingen fra denne tiden kalles det dels rommet, dels uthuset. Andre kalte det bod, drengestue og bryggerhus. Det var uansett her han rigget seg til med sine bordplanker og lapper langs veggene for å skrive andre del av romanen.

Området Nanset som lå i landkommunen Hedrum, var på denne tiden under sterk utvikling med utstrakt boligbygging for de velstående som ønsket seg hus i tidens stil. Hamsun likte ikke stilen, dels fordi det ikke var empire og dels fordi sveitserhusene, som alt annet sveitsisk, ikke var verdt annet enn forakt. Men her kunne de velstående bygge seg hus med have og stakittgjerde til en overkommelig pris. Skatten var dessuten lavere enn i bykommunen Larvik samtidig som stedet lå nært sentrum. Fra dette området hentet Hamsun også flere navn, som stedsnavnet Maaneland, navnet på Aksels gård i marken. Det satte han sammen av gårdsnavnene Månejordet og Hovland. Videre plukket han opp familienavnet Heyerdahl fra Larvik. Thor Heyerdahl sr. drev byens fusjonerte bryggeri i kvartalet ved siden av Hamsuns bolig i Jægersborggate 10 sammen med tredje generasjons industri- og forretningsmenn Christiansen. Endelig hentet Hamsun navnet Storborg som er navnet på handelsmannens sted i *Markens Grøde*, og det hentet han fra Konrad Simonsens bok *Den moderne mennesketype* som han omtalte i rosende vendinger i artikkelen «Nabobyen».

I Larvik møtte Hamsun for det første en gammel grevskapskultur som strekker seg bakover til Ulrik Frederik Gyldenløves tid som stattholder i Norge. Han ble greve av Laurvig 1671 samtidig som stedet fikk bystatus. Greven oppførte blant annet herregården som ligger i sentrum av byen og som ble ferdigstilt i 1677. Det er åpenbart en historie og en kultur som appellerte til Hamsuns aristokratiske sinnelag. Han kaller da også hovedpersonen i *Markens Grøde* for markgreven. Når Hamsun utpå nyåret 1918 begynner å se seg om etter et annet sted å bo, så er det et herresete han ser etter.

For det andre møtte Hamsun en sterk industrivirksomhet som hadde utviklet seg over tid, særlig gjennom Treschow-Fritzøe som var en hjørnesteinsbedrift gjennom hele 1800- og 1900-tallet. Især fra 1880-årene og fremover ble det etablert en rekke bedrifter og byen fikk en stadig voksende arbeiderklasse. Den skriver Hamsun lite om og kjenner enda mindre til den, inkludert lange arbeidsdager, dårlig lønn, farefullt arbeid og barnarbeid. Hamsun nøyde seg stort sett med å ta avstand fra denne klassen, for eksempel i kronikken han kalte «Menneskene og jorden» fra 1918 som nå figurerer blant Hamsuns *Taler på torvet*. Der utleverer han arbeidernes kravmentalitet under jobbetiden i form av et refreng som går igjen: «Det er best ikke å tenke seg om, la oss for eksempel streike for høyere arbeidslønn» (Hamsun 2009, bd. 27, 226). Dertil kommer også en kvinnebevegelse som markerte seg sterkt ved århundreskiftet, men som etter innføringen av alminnelig stemmerett for kvinner i 1913, hadde mistet noe av drivkraften.²

² «I Larvik begynte kvinnebevegelsen tidlig i 1890-årene. I 1892 kom Gina Krog og holdt foredrag om 'Kvindesag og Stemmeret', men det ble ennå ikke noen lokal forening. Tre år senere ble det, på oppfordring av Kristiania Kvindestemmeretsforening, innkalt til et møte i Larvik den 30 januar 'til Drøftelse af denne

For det tredje møter Hamsun en handelsvirksomhet i byen som er utpreget internasjonal med stor eksport av hjemlige varer, trelast og bayerøl for eksempel, med jernbane og skip fra Larvik samt en utstrakt import av andre varer, som tobakk, som ble foredlet i en rekke fabrikker i byen. Dertil hører også en merkbar innvandring fra øst. Det er to tydelige tegn i tiden som setter sitt preg på byen. Det siste punktet skal vi straks ta med oss i møte med handelsmannen i *Markens Grøde*, for modellen til handelsmannen fant Hamsun i sitt nærmeste nabolag. Mange år senere hevdet han at han ikke brukte modell: «Jeg dikter aldri etter levende eller død Model» (Hamsun, 9/11-1938). Om det var en regel han hadde laget seg etter utleveringen av Ola Thommessen i *Redakør Lynge* (1893), så fulgte han den ikke.

Et uthus i Hedrum

Hamsun etablerte seg da bokstavelig talt i et uthus på grensen mellom Hedrum og Larvik. Sammen med utleieren Ole K. Dale innredet han et rom med plankebord langs veggene og løse lapper med karakteristikk lagt utover. Dale forteller siden om Hamsuns innredning og rutiner: «Vi satte inn et ledig skrivebord med bekvem stol, skaffet tilveie en del bukker, bord, og planker som ble plassert langs de to ledige vegger. Det var knapt nok at vi fikk gjort rent». Så legger han til noe som vitner om at det ikke var særlig hold i Hamsuns syrlige kritikk av Ibsens rutiner: «Her satt Hamsun og arbeidet fra midt i mai og året ut. Regelmessig som et urverk, kom kl. 9, gikk kl. 1, kom igjen kl. 4 og arbeidet til kl. 7, alle ukens syv dager» (Krohn-Holm 1982, 30).

Fra juni til desember forsøkte Hamsun å fullføre en idyll han hadde påbegynt, men erfarte at han samtidig ble invadert av alt byen hadde å by på. Han befinner seg i et grenseland mellom byen og landet, mellom virkelighet og fiksjon, mellom ødemark og torg, mellom naturalhushold og pengeøkonomi, mellom bonde og handelsmann. I romanen får disse to verdener hver sin representant. Den ene er Isak, som vi alle kjenner, markgreven, og så er det handelsmannen, han som kommer til marken og slår seg ned på Storborg. De blir romanens to store motsetninger.

Isak er en idealskikkelse i Hamsuns verden. Annerledes er det med handelsmannen. Isak beskyttes av lensmann Geissler og har også andre støttespillere som bygger opp om budskapet i romanen. Handelsmannen er utlevert internasjonal handel og blir lett et offer for skiftende konjunkturer med den følge at han etter hvert fordrives fra marken. Han dukker først opp i andre del av romanen, men henger med til de siste bladene. Han er skapt i stunden i uthuset på Nanset, og modellen til denne handelsmannen har Hamsun funnet rett i nærheten, bosatt i huset like innenfor, i Dr. Holms vei nr. 4 med sin familie på seks.

«Jøden på torvet»

Hamsuns nabo i skrivestua het Israel. Han var russer og hadde reist over Østersjøen i båt til Sverige dit han kom høsten 1905. I Stockholm ble han værende i to år, men reiste videre og slo seg ned i Kristiania i 1907 der han giftet seg med Sara og stiftet familie. Til

---

Sag'. Det var fullt hus, men avisene ble nektet adgang, og kunne etterpå bare gi en kort omtale av møtet, som i 'Amtstidende' var nokså ovenfra nedad. Erika Hassel var dirigent, og det ble, foruten av henne, holdt taler av søsteren Olga Hassel og av frøken Jønsberg. Det ble litt diskusjon, men så å si alle sluttet seg til stemmerettskravet» (Fra «Det politiske liv» i *Larviks Historie*, bd. 3, s. 51–52). Kvinnene fikk stemmerett ved kommunevalget i 1901.

Larvik kom han i 1910 og etablerte seg på torget med forretning i 1911. Her ble han bare kalt «jøden på torvet».³

Forretningen lå i Seeberggården og het fra starten av «Larviks Ekviperings- og Manufakturmagazin» med adressen Torvet 4. Den lå på samme adresse som Joh. Preutz Boghandel som ble drevet av Johan Dyring, en bokhandler Hamsun etter hvert ble kjent med. Mens Hamsun kjøpte seg hus og flyttet inn i «Villa Havgløtt» i Jægersborgate 10 midt i byen, hadde den 20 år yngre Israel leid seg en leilighet i Dr. Holmsvei 4 på Nanset like utenfor bygrensen. Da tilfeldighetene ville ha det til at Hamsun lette etter et ledig rom ute i byen og kom over Dales uthus i samme gate, ble Hamsun og Israel naboer. Hamsun bodde i byen og arbeidet på landet, mens Israel bodde på landet og arbeidet i byen, motsatt av det man kanskje kunne forvente ut fra nærliggende forestillinger om jødene og statistikk fra det offisielle Norge.⁴

Det neste halvannet året krysset deres veier hverandre daglig. To ganger om dagen spaserte Hamsun fra Jægersborggate 10 opp Nansetgata til krysset i Dr. Holmsvei, og to ganger gikk han ned den samme veien. Israel gikk motsatt vei, ned Nansetgata til forretningen på Torvet 4 der han jobbet vegg i vegg med Hamsuns bokhandler i byen. Ekteparet Hamsun hadde nå fire barn der de to eldste, Tore og Arild, raskt fant seg jevnaldrende. Ekteparet Israel og Sara hadde på dette tidspunktet også fire barn, hvorav de tre eldste, guttene Martin, Elias og Samuel, var på alder med Tore. Samuel var endatil samme årgang, mens datteren Rita var på alder med Ellinor. Den Tore nevner særskilt som lekekamerat i biografien om faren, er ekteparet Aagaards eldste sønn Bjørn, for han var 3-4 år eldre, fryktløs og uopphørlig på krigsstien (T. Hamsun 1940, 24). Den andre gutten Tore nevner, kalles Manuel. Tore skriver: «Ich weiss noch, dass wir vom Krieg sprachen, wir Jungen, während wir auf der Strasse mit Murmeln spielten. 'Was glaubst du, wer wird gewinnen?' fragte Manuel. 'Deutschland', antwortete ich. 'Deutschland wird gewinnen. Trotz der Blockade, sagt Vater'» (26).⁵ Tore brukte sin fars autoritet overfor sin jevnaldrende kamerat som han ved utgivelsen av biografien i 1940 bare kalte Manuel, ikke Samuel. Flere av barndomserindringer ble senere redigert bort da biografien kom ut på norsk i 1952.

Israel og Saras barn ble etter forholdene godt integrerte i byens sosiale liv. Moren snakket bare jiddisch og døde høsten 1939. Faren snakket og skrev norsk, men gikk altså bare under navnet «jøden på torvet». Hva forteller det oss? Det forteller oss at det ikke var mange jøder i byen. Fra før var det faktisk ingen. Israel er den første som bosetter seg i byen, men før han opparbeider seg midler til å bygge seg hus, leier han altså en leilighet utenfor byen. Han bor i landkommunen Hedrum med sin familie og driver forretning i byen i 30 år. Denne ene jøden i byen var etter hvert kjent av alle. I stedet for å omtale ham ved navn, kalte man ham bare ved hans religion. Det er en metonymi for nærliggende assosiasjoner og et tidlig tegn på dehumanisering. Israel er først og fremst jøde, ikke et menneske, langt mindre norsk. Fratatt navnet blir Israel en representant, ikke bare for sin

---

³ «Eldre innbyggere i byen husker kjøpmann Israel Leib Sachnowitz som 'jøden på torget'» (Nilsen 2015, 83).

⁴ I folketellingen for 1920 er det registrert 6 jøder i Hedrum kommune, mens det ikke er registrert noen jøder i Larvik, jf. *Folketellingen i Norge 1. desember 1920*. Andet hefte. Trossamfund. Utgitt av Det Statistiske Centralbyrå. Kristiania: I kommisjon hos H. Aschehoug & Co, s. 12 og 31.

⁵ «Jeg husker ennå at vi snakket om krigen, vi guttene, mens vi lekte med klinkekuler i gata. 'Hva tror du, hvem kommer til å vinne' spurte Manuel. 'Tyskland, svarte jeg. 'Tyskland kommer til å vinne. Tross blokkaden, sier far'».

menighet, men for en hel nasjon av jøder. Gruppen av mennesker som Israel representerer, kobles ikke bare til det religiøse, men gjennom omtalen av torvet som markedsplass, også til handelsvirksomhet. Han blir handelsjøden.

Fra første til andre verdenskrig var Israel Leib Sachnowitz som han het, involvert i en rekke virksomheter.⁶ Om det hadde sammenheng med hans talent for handel eller mangel på sådan, er noe usikkert. I Larviks handelstandsforenings satiriske internavis «Barberer» fremstilles han i karikatur form som en naiv handelsmann med mengder av varer og utsalgspriser til langt under innkjøpspris der han selv stiller sin egen dumhet til skue. Den naivt-ironiske utleveringen er skrevet av Thor Heyerdahl sr., som var leder av handelstandsforeningen i byen og drev byens bryggeri i kvartalet nærmest torvet. Heyerdahls utlevering signaliserer konkursrytteri, og søker man i avisene og i relevante arkiver, finner man flere treff på Sachnowitz som gjelder akkordforhandlinger, konkurser og nye foretak. At familien likevel lyktes med å etablere seg i byen, er utvilsomt.

I 1927 er Israel på listen over byens største skatteyttere, slik også Hamsun på samme tid blir sin kommunes største skatteyter i Eide. Israels sønn Elias overtok forretningen i Prinsensgate 8 i 1936, og faren åpnet nye forretninger i både Sandefjord og Tønsberg. Barna var alle aktive i Larvik Turn, i byens musikkliiv, i sjakk og bridge, i sport og fritid, gjennom hele 1920- og 30-tallet. Eldstemann Martin ble en fremragende jazzmusiker inntil han som følge av forbudet mot at jødiske musikere spilte offentlig, måtte vike plassen for byens andre store jazzmusiker, ekteparet Aagaards yngste sønn Cecil Aagaard, bedre kjent som «the biggest thing in swing» (jf. Stendahl og Bergh 1991, 185).

Handelsmann Aronsen

Hamsun skrev seg inn i norsk litteratur med sitt angrep på realismens typetegninger og det han oppfattet som enkle og stereotype fremstillinger av litterære personer hos Bjørnson, Ibsen, Kielland og Lie. Selv fremmet han den gang det individuelle, det kompliserte, det sjelelig sammensatte. Senere i forfatterskapet overgår han dem alle i å tegne nettopp karikaturer, især når han fremstiller personer tilhørende bestemte minoriteter, som samer, tatere, romfolk og jøder. De ender alle som stereotypier, gjerne sammensatte de også, men da utelukkende av de verst tenkelige egenskaper. Som når Hamsun fremstiller handelsmannen i *Markens Grøde* i andre del av romanen. Etter en litt nølende introduksjon fra Sivert, kommer handelsmannen selv som en brautende og stormannsgal nybygger med hodet fullt av forretninger og hendene fulle av penger.

I faglitteraturen om jødehat fremheves antisemittismens godt etablerte generaliseringer. Glansnummeret består ifølge Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorentz av «forvandlingen av faktiske jøder til innbilte jøder» (2009, 7). Det er også hva Hamsun gjør i arbeidet med andre del av romanen. Han forvandler faktiske jøder til innbilte jøder og bruker handelsmannen i bybildet som modell i *Markens Grøde*. Han skriver ikke som historiker om den enkelte, men innbiller oss som lesere at han fremstiller det allmenne. Handelsmannen går dessuten rett inn i bildet av «vår tids type» som er Konrad Simonsens uttrykk for det samme i boken *Den moderne mennesketype*. Den anbefaler Hamsun på det varmeste i artikkelen «Nabobyen» som han fikk publisert i *Aftenposten* 8. og 12. juli 1917.

---

⁶ En god oversikt over jødene i Vestfold gir Egil Christophersen i boken *Vestfold i krig* fra 1989, s. 173–189 og Thomas Nilsen i boken *Familiene som forsvant* (Nilsen 2015).

Hamsuns nabo i Dr. Holmsvei, Israel Leib Sachnowitz, var russisk immigrant, statsløs og forretningsmann i grevens by. I romanen blir han en innbilt jøde og plasseres i marken som nabo til markgreven på Sellanraa. Aron heter han og er et motstykke til Isak. I romanen kalles han bare Aronsen. Han er ikke kommet hit med sin familie for å grave i jorda, sier han. Han er kommet for å drive handel, tjene penger og leve et godt liv på andre betingelser enn dem Isak har lagt til grunn. Her står selvbergingstanke mot handelsvirksomhet og arbeidsdeling. På sikt representerer derfor Aron en trussel mot Isak. Aron tenker på en annen måte, og han driver forretning ut fra andre prinsipper.⁷

Aronsen handler ut fra forventninger om en økonomisk oppblomstring i marken som følge av gruvedriften på stedet. Med lønnsarbeidere i gruvene som kan koste på seg mer enn det matnyttige og unne seg luksusvarer, vil de kunne støtte opp om Aronsens forretningstanke. Med regulert arbeidstid og fritid til bruk av de pengene de tjener på gruvedriften, kan Aronsen la jorda ligge udyrket: «det var ikke Tid til Jordbruk, hvem vilde grave i Myren!» (Hamsun 1917, II, 70). Aronsen tenker i penger, bykultur, luksus og et godt liv for seg og sin familie: «bom konstant» er hans litt malplasserte språklige uttrykk for dette. Derfor smykker han seg også med «Have med Stakit og Rips og Asters og Rognbusker og andre plantede Trær» (70). Dette er skrevet mens det utparselleres tomter på Nanset der familien Sachnowitz etter hvert kjøpte seg en eiendom og bygget seg hus i Sveinsgate 15, et steinkast fra Hamsuns uthus, men innenfor bygrensen. I hagen plantet Sachnowitz derpå ett tre for hvert av familiens medlemmer.

Mottagelsen av boken

Markens Grøde kom ut på Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag i et førsteopplag på 10.000 eksemplarer. Utsalgsprisen ble 7 kroner for en heftet utgave. Av dette fikk Hamsun kr. 1,50 pr. eksemplar. Et andreopplag på 3.000 kom 9. desember. Et tredje opplag på 5.000 kom 14. desember. Den første mottagelsen var generelt svært god, men ikke overstrømmende slik Rottem har hevdet (Rottem 2002, 127; jf. Boasson 2015, 180–187). Boken solgte også godt, men mest i byene der folk hadde råd til å kjøpe den og tid til å lese den. Hamsun hadde skrevet en jordbruksidyll der han hyllet det enkle livet på landet med oppdyrking av ødemarken og gleden ved kroppsarbeidet på gården. Det var et budskap som gikk hjem.

Samtidig skulle det en velutviklet bokindustri og et stort distribusjonsapparat til for å lage bøker av det manuset Hamsun hadde skrevet seg gjennom og distribuere det til alle landets bokhandlere fra København i opplag på 18.000 før jul. Det var behov for store mengder papir, settere, trykkere, bokbindere, distributører og bokhandlere, rutebåter og fraktbiler rundt omkring til byene med ekspeditører i butikkene for å selge så mye som mulig av dette jordbrukets evangelium. Tre år senere ble boken solgt i en rekke oversettelser i enda flere land, og med nobelprisen nådde den samtlige kontinenter, Amerika og Asia inkludert. Men Hamsun underslo alltid senere det storstilte

---

⁷ Blant Hamsun-forskere er det kun få som har notert seg at handelsmannen Aronsen fremstilles som jøde. Linda Nesby er blant dem, og hun er presis i sin karakteristik: «Handelsmann Aronsen heter opprinnelig Aron, er fra sjøkanten og har drevet fiske. Han er 33 år og formuende, med kone og tre usedvanlig pene barn. Skildringen er knyttet til enkelte jødiske trekk: Et jødisk navn, handelsteft, pengegriskhet og internasjonale forbindelser. I tillegg fremstår Aronsen som lite stedbundet. Han starter butikk i nybyggerfeltet, men flytter deretter butikken med seg til gruvefeltet. I den stereotype fremstillingen av jødene gjenspeiler deres mangel på hjemland seg i stadige vandringer [...] Aronsen påkaller en jødisk stereotypi som leserne kjente, og kjenner, igjen» (Nesby 2008, 129–130).

industriforetaket, for budskapet var å demme opp for all moderne industri, internasjonal handel og storkapital som bare forårsaket menneskenes sjelløshet.

Det som kom av kritiske anmeldelser ble fort glemt, deriblant den eneste som også er kritisk til Hamsuns fremstilling av handelsmannen. Anmeldelsen var skrevet av *Morgenbladets* Carl Joachim Hambro. Han fremhevet der at *Markens Grøde* deler verden og menneskene i to: De som realiserer og verner om utopien; dernest alle de andre som enten utleveres til latteren eller til en nådeløs kritikk som fordriver dem fra stedet. Poenget er at boken for det første ikke gløder. Det mangler ikke på ord, men de gløder ikke. For det andre er det sant å si en enkel lære Hamsun presenterer med stereotypier og klare dikotomier mot en pest som har bredt om seg:

Markens Grøde er en lægebog mod pesten. Det er det enkle, det sunde og sterke, som staar fast paa jorden, imot det forkvaklede og uegte, det utidige og forlorne. Det er nybyggeren mot handelsmannen. Det er skogen og fjeldet og myren mot Aronsens have med stakit om. Det er den skapende nybrottsmand med øksa i næven mot kontorfuldmægtigen med spaserstok. [...] Handelsmann lar Hamsun knuse, spekulanten, grubemænnene som er "lynet – det golde blink". Men Isak Sellanraa og Sivert bliver store mænd. For de dyrker sin jord og bliver rike av markens grøde. Slik er Hamsuns lære (Hambro 1917).

Hambros anmeldelse er den mest kritiske, og den eneste som advarer. Alle andre heier på Isak, og senere heier de på lensmann Geissler og Hamsuns misjon for bærekraft og utvikling uten å ta inn over seg at det som serveres av hushold i romanen er hva Hamsun i sin tid kalte humbug. For det første er tankegangen basert på en utpreget vekstøkonomi, for det andre skal denne veksten bare komme enkelte mennesker til gode og for det tredje sjalter Hamsun ut det faktum at Isaks slåmaskin og rakemaskin og Ingers symaskin på Sellanraa er industriprodukter på samme måte som Hamsuns eget jordbruksevangelium er det. Hambro, som selv ble en skyteskive for antisemittene i landet, kritiserer Hamsuns virkelighetsfremstilling og er klar over at Hamsuns stereotypier især rammet de jødene som livnærte seg ved handel.

Humbugen tjener Hamsuns sak, slik også lensmann Geisslers tale til slutt i boken tjener saken: «Min Søn han er vor Tids Type, han tror oprigtig paa det Tiden har lært ham, paa det Jøden og Yankee'en har lært ham; jeg ryster på Hodet til det» (Hamsun 1917, II, 221). Jøden og Yankeeen, det er sivilisasjonens representanter som ødelegger for det gode og kultiverte liv. En slik uttalelse får konsekvenser, ikke bare for fiksjonen, men også for det faktiske liv i den småbyen der Hamsun nå gjør sitt inntog med *Markens Grøde*. Her og i andre sammenhenger legitimerer Hamsun en tiltagende antisemittisme, og tiden like etter første verdenskrig tatt i betraktning er det svært alvorlig.⁸

Hamsun ble nominert til Nobels litteraturpris både i 1918 og i 1920. Da han mottok prisen, var det for denne romanen alene. Noe minnesmerke over dette verket har aldri blitt reist i Larvik. Til det er den allmenne kunnskapen for dårlig og de historiske

---

⁸ Fremstillingen gikk ikke upåaktet hen blant anmelderne. Sven Nilssen i Stavanger Aftenblad siterte fra boken at det ikke var penger landet trengte, men slike karer som rydningsmannen Isak fra Sellanraa som Hamsun hedrer med tilnavnet markgreven, bokens forgrunnsskikkelse. Og så fortsetter han: «Det er en type av en ganske annen art end det snare nutidsmenneske, som har gaat i lære hos jøden og yankeen og ikke kjender ploegen, men bare terningen». Selv om rydningsmannens historie kan være fortalt før, er det ikke gjort med frodig bredde og overdådig kunst som hos Hamsun. Anmelderens konklusjon er derfor enkel: «Et storværk. Læs den!» (*Stavanger Aftenblad* 14/1-1917).

omstendighetene for problematiske. På Nanset fikk han en vei oppkalt etter seg, Hamsuns vei. Den ble omdøpt til Nordahl Griegs vei etter andre verdenskrig. En liten plakett på murvillaen i Jægersborggate 10 er det eneste tegn i dag på at Hamsun var der, bodde der, arbeidet der. Noen rytterstatue, slik Hamsun fabler om i *Paa gjengrodde Stier*, skulle det ikke bli. Men Hamsun fikk sine riddere likevel, i inn- og utland.

En av dem var filosofen Martin Heidegger. Året etter at Heidegger fikk publisert sitt eget hovedverk *Sein und Zeit* i 1927 skrev han i brev til sin student, venninne og elskerinne Hannah Arendt: «Hamsun ist ein Philosoph, aber so dass seine Kunst davon nicht beschwert wird. Und diese herrliche Nähe zum Boden, zur Landschaft, zu Instinkten, zum Elementaren – dieses bruchlose Ganze des Lebens, das bei ihm immer mit drei Sätzen schon da steht» (Arendt/Heidegger, 62).⁹ Arendt lot seg neppe imponere, men anbefalingen gir et tydelig vitnesbyrd om i hvilket politisk landskap Heidegger befant seg.

Den europeiske resepsjonen av Hamsuns forfatterskap ble svært omfattende gjennom mellomkrigstiden, og den som vil begrense seg til *Markens Grøde*, vil likevel ha mer enn nok å ta av. En foreløpig oppsummering ved 25-årsjubileet for utgivelsen av romanen står å lese i *Aftenposten* 1. desember 1942.¹⁰ Artikkelen ble publisert anonymt, men var trolig skrevet av Finn Halvorsen. Datoen alene setter jubileumsmarkeringen for Hamsuns nobelprisroman i grell kontrast til virkelighetens verden.

Livet på landet

Da Hamsun flyttet fra «Villa Havgløtt» mot slutten av 1918, var det byens nye politimester Anders Finch som flyttet inn. I april dagene 1940 regjerte han fortsatt byens politikorps, og det første han gjorde da tyske styrker okkuperte landet, var å forhindre mobiliseringen av norske soldater. Det gikk heller ikke lang tid før familien Sachnowitz merket regimeskiftet. Butikken på torget måtte stenge, familiens mannlige medlemmer ble arrestert og torturert etter tur, Larvik bad ble forlegning for tyskerne, og huset i Sveinsgate ble beslaglagt, tatt i bruk som utstillingslokale, kommandantbolig, og senere også som bordell.

For å komme disse hendelsene i forkjøpet hadde Israel sørget for å kjøpe et gårdsbruk på landet, Gjein gård i Stokke. Det gjorde han i datteren Ritas navn etter at kona var død. Tanken var at de der kunne trekke seg tilbake og ikke provosere de tyske myndighetene. Hit flyttet de da og drev som bønder flest og dyrket jorda og holdt husdyr. Fotografiene vi har, vitner om folk i arbeid, samhold og pågangsmot. De har da også gjort alt Hamsun forlangte av dem, forlatt byen og startet opp med å dyrke jorda. Like fullt blir Sachnowitz omtalt redaksjonelt i avisen *Fritt Folk* sommeren 1940 i en artikkel med tittelen «Bonde, vær på vakt». Der ble det advart mot den «skjensel» å la bondebruk gå over på jødiske hender. Bakgrunnen var at en jøde noen måneder tidligere hadde fått kjøpe en gård i Vestfold. Denne jøden er igjen Sachnowitz, for han var den eneste jøden i landet som hadde kjøpt seg en gård siden forrige verdenskrig:

---

⁹ «Hamsun er en filosof, men på en slik måte at kunsten hans ikke blir belastet av det. Og denne herlige nærheten til jorden, til landskapet, til instinkter, til det elementære – denne ubrutte helheten i livet som alltid er der med tre setninger»

¹⁰ Halvorsen ble i september 1942 utnevnt til litterær konsulent i Gyldendal under Tore Hamsuns ledelse samtidig som han var litteraturkritiker i *Aftenposten* (Lund-Iversen 2016, 214).

I Vestfold kjøpte en jøde for etpar måneder siden et større gårdsbruk, og etter sikre opplysninger har vedkommende meldt seg som kjøper til flere bondebruk. – Som bekjent er jødens instinkt fint. Når alle verdier utsettes for rystelser på grunn av det jordskjelv, som hans stammefrender har satt i gang, plaserer han sine penger i real-verdier. [...] Denne trafikk må stoppes. Hvor er våre kommunale myndigheter? Hvor er vårt administrasjonsstyre? (Anonym 1940).

Tilsvarende ytringer mot jødene finnes det flere av. Verre var det at få tok den jødiske minoriteten i forsvar, og det verste var naturligvis at de fleste forholdt seg likegyldig uvitende.

Lovens lange arm

I Vestfold fylke var det fire politimestre i 1940. De var stasjonert i Horten, Tønsberg, Sandefjord og Larvik. Samtlige var allerede medlemmer av NS eller de meldte seg inn i løpet av høsten 1940, inkludert politimesteren i Larvik. Politimesterens fremste oppgave var å beskytte befolkningen. Det fremhevet de i hvert fall selv under rettsoppgjøret etter krigen. Men ingen av dem koblet dette til beskyttelsen av jødene. Det å beskytte befolkningen innebar for dem å sørge for lov og orden og især for at de lover, ordrer og pålegg som til enhver tid gjaldt, også ble fulgt. Dette inkluderte arrestasjoner av menn, kvinner og barn som ikke hadde gjort annet enn å følge de pålegg som ble gitt. Til Gjein gård som lå i Stokke kommune og dermed tilhørte Tønsberg politidistrikt, kom lensmann Oddmund Gran etter ordre fra politimester John Tryggve Fehn i Tønsberg. Alle de mannlige medlemmene av familien samt Idar Paltiel fra Trondheim som var forlovet med datteren Marie, ble arrestert. Videre konfiskerte lensmannen alt av eiendom og løsøre, arresterte etter hvert også døtrene Rita og Frida, før han arrangerte storauksjon for folk i bygda. De andre jødene i fylket ble arrestert på tilsvarende måte. Ingen av politimestrene eller lensmennene ble straffet for dette etter krigen, vel fordi de ikke hadde vært nådeløse nordmenn, men tvert imot som lensmann Gran bare fulgte ordre.

Hvilke refleksjoner gjorde Hamsun seg over jødernes situasjon midt oppe i dette? Hamsun hadde gjennom en lang karriere hatt mange mellommenn med jødisk familiebakgrunn. Sammen med en rekke forleggere av jødisk familie hadde han drevet en utstrakt industriproduksjon og handelsvirksomhet med bøker. Men da Christian Kønig forlot Oslo i 1927, hadde Hamsun ikke lenger noen personlige forbindelser med dem. Gustav Philipsen i København hadde for lengst sluttet som forlegger. Peter Nansen var død i 1918. Kontakten med Karl Otto Bonnier i Stockholm, som Hamsun kalte den tarveligste av dem alle, tok Harald Grieg seg av. Alfred A. Knopf i New York ville Hamsun ikke vite av. Etter krigen ytret han seg ved å skrive at han ikke engang kunne huske det skitne navnet hans. Hverken før eller under krigen tok Hamsun jødene offentlig i forsvar, enda han visste at de ble ofre for de groveste overgrep.

Utad støttet Hamsun en politikk som tok sikte på deportasjon av jødene alt i 1925. Han berømmet især Mikal Sylten for hans utgivelse av *Hvem er hvem i jødeverden* som kom i 1925 og siden i tre nye utgaver. Den viser en omfattende oversikt over forretningsdrivende jøder i landet, inkludert Sachnowitz' forretning i Larvik. Offentlig gikk Hamsun ut og støttet opprettelsen av konsentrasjonsleirer i Tyskland i 1934. Videre støttet han registreringen av jødene i Norge i mars 1942. Følgen av tiltakene Hamsun støttet opp om, ledet endelig til at også den norske familien Sachnowitz i Larvik som nå telte ni medlemmer, ble arrestert og deportert.

Da Allen Simpsons artikkel «Knut Hamsuns's Anti-Semitism» ble publisert i *Edda* i 1977, ble den avvist av norske Hamsun-lesere som mente at det var vi som forstod oss best på Hamsun. Johs. Andenæs, en nestor i norsk rettsvitenskap, brukte fem sider på saken mot Hamsun i boken *Det vanskelige oppgjøret* fra 1979. Så brukte han én side på den største forbrytelsen (Andenæs 1979, 45 og 155–160). Det sier sitt om hvordan juristene i ettertid har prioritert saken mot Hamsun fremfor folkemordet på jødene. På den andre siden er Andenæs klar på at Hamsun ville fått streng straff i en eventuell straffesak om det ikke hadde vært for alderen. Begreper som «forbrytelser mot menneskeheten» og «folkemord», som ble etablert av juristene Hersch Lauterpacht og Raphael Lemkin under andre verdenskrig og til dels lagt til grunn for Nürnbergprosessene etter krigen, har imidlertid ikke vært diskutert.¹¹ I Norge har vi fraskrevet Hamsun ansvaret for alt annet enn den litteraturen han skrev, og rundt i den litteraturen tumler vi fortsatt.

Minnesmerker i byen

Hamsuns roman var et stykke virkelighet omdannet til et stykke fantasi som ble belønnet med nobelprisen for sin idealisme. Romanen gikk siden sin seiersgang verden over. Josef Goebbels som med sin doktorgrad i litteratur var en mann av faget, skrev i sin dagbok 27. januar 1932: «Hvor forfriskende det er å lese Hamsuns 'Markens Grøde' iblant! Saftig og full av naturlig tenkemåte og store følelser. Hamsun er den største av de nulevende forfattere» (Goebbels 1944, 31). Han sørget senere for egne utgaver i store opplag til soldatene ved fronten.¹² Slik sett kunne man kanskje med Rottem kalle romanen et eksempel på fantasiens triumf. Lite ble sagt og skrevet om at det var en fremstilling som gikk på livet løs for enkelte, slik det gjerne gjør i virkelighetslitteraturen, i første rekke samene, dernest også jødene. Filosofien i *Markens Grøde* var *Lebensraum* på andres bekostning, og romanen er slik sett en skjønnlitterær variant av Hitlers *Mein Kampf*. Det grunnleggende i nasjonalsosialistisk ideologi var irrasjonalismen, noe som tydeligst gir seg til kjenne i den biologiske rasismen og antisemittismen.

Samme dag som *Aftenposten* feiret 25 års jubileum for *Markens Grøde* i form av en bokhistorisk oversiktsartikkel i morgenutgaven for 1. desember 1942, er alle medlemmene av familien Sachnowitz arrestert av norsk politi og ni liv står på spill. Denne dagen blir Hamsuns nabo og modell for handelsmannen i *Markens Grøde* drept med gass ved ankomst Auschwitz. Datoen er en merkedag for dem som fortsatt feirer *Markens Grøde*, men også en merkedag for den store katastrofen som rammet den eneste jødiske familien fra Larvik. Det skulle ende på verst tenkelig måte for åtte av familiens ni medlemmer.¹³ Et vitnesbyrd om det er de snublesteinene som i dag ligger på adressen

---

¹¹ Det var begreper som ble fremmet av juristene i den hensikt å fange opp en hel nasjons overgrep mot egen minoritetsbefolkning. Historien om hvordan de to juristene uavhengig av hverandre etablerer sine begreper er emnet for Phillipps Sands prisbelønte bok *East West Street* (Sands 2016).

¹² *Frontbuchhandelsausgabe* trykt som avis i Oslo 1944, opplag 4000; *Weinachtsausgabe des Reichskommisars ... an die Truppen im Norden*, opplag 4000; *Wehrmachtsausgabe*, opplag 4000, alle trykt 1944 (Østby 1972, 33).

¹³ Syv medlemmer av familien ble drept i Auschwitz, den åttende ble drept i Natzweiler-Struthof som offer for et raseeksperiment. Av 41 jøder som var hjemmehørende i Vestfold ved krigsutbruddet i 1940, ble 31 deportert. Bare Herman Sachnowitz fra Larvik kom levende hjem igjen. Han skulle senere gi oss den beste vitneskildringen fra Auschwitz i boken *Det angår også deg* (1976), skrevet i Larvik av lærer, oversetter og forfatter Arnold Jacoby.

Torvet 4, der Sachnowitz og hans familie drev forretning ved siden av bokhandler Johan Dyring som solgte *Markens Grøde* i store opplag.

Betegnende for utgangen på historien om *Markens Grøde* er at det huset der Hamsun skrev sin roman, er borte. Stedet i krysset Nansetgata og Dr. Holmsvei er i dag en asfaltert plass med en stasjon for salg av fossilt brennstoff av merket Circle K med billhengere til utleie for veien videre. Ved denne grensen er det etter min oppfatning grunn til å stoppe opp og stille seg spørsmålet: hvilket ansvar hadde Hamsun for forfølgelsen, arrestasjonen og deportasjonen av jødene i Norge? Det vi vet så langt, er at Hamsun ikke ønsket det beste for alle. Han var tvert imot villig til å ofre mange for at hans politiske ideologi skulle vinne fram. Slik blir fantasiens triumf samtidig en kilde til den største forbrytelsen i norsk historie.

Bibliografi

- Andenæs Johs. 1979. *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Oslo: Tanum-Norli.
- Anonym 1940. «Bonde, vær på vakt», *Fritt Folk* nr. 122, 10. august.
- Anonym 1942. «25 år siden 'Markens Grøde' kom ut. Knut Hamsuns berømte hovedverk er på norsk trykt i 122,000 eksemplarer», *Aftenposten* nr. 557, 1. desember.
- Arendt, Hannah / Martin Heidegger 2013. *Briefe 1925 bis 1975 und andere Zeugnisse*. Aus den Nachlässen herausgegeben von Ursula Ludz. Frankfurt am Main: Klostermann RotheReihe
- Boasson, Frode Lerum 2015. *Men Livet lever. Hamsuns vitalisme fra Pan til Ringen* sluttet. Avhandling for graden philosophia doctor. NTNU.
<https://doi.org/10.18261/issn.1504-288X-2016-01-14>
- Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand og Dingstad, Ståle. 2017. *Litterære kretsløp. Bidrag til en norsk bokhistorie fra Maurits Hansen til Gunvor Hofmo*. Oslo: Dreyer.
- Christophersen, Egil. 1989. *Vestfold i krig*. Utgitt av bokkomiteen Vestfold i krig.
- Darnton, Robert 1982. «What Is the History of Books?», s. 65–83 *Daedalus*, Vol. III, nr. 3.
- Darnton, Robert 2007. «'What Is the History of Books?' Revisited», s. 495–508 i *Modern Intellectual History*, Vol. 4, nr. 3.
<https://doi.org/10.1017/S1479244307001370>
- Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz 2009. *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm.
- Folketellingen i Norge 1. desember 1920*. Andet hefte. Trossamfund. Utgitt av Det Statistiske Centralbyrå. Kristiania: I kommisjon hos H. Aschehoug & Co.
- Goebbels, Josef 1944. *Avgjørelsens år. Dagboksblader 1. januar 1932 til 1. mai 1933*. Oversatt av E. Hiorth. Oslo: Viking forlag.
- Hambro, Carl Joachim 1917. [Knut Hamsuns *Markens Grøde*] *Morgenbladet* 21. desember.
- Hamsun, Marie 1953. *Regnbuen*. Oslo: Aschehoug.
- Hamsun, Knut 1917. *Markens Grøde I og II*. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel.

- Hamsun, Knut 1994–2001. *Knut Hamsuns brev*, bind 1–6 og supplementsbind. Utgitt av Harald S. Næss. Oslo: Gyldendal.
- Hamsun, Knut 2009. *Taler på torvet II. Samlede verker*, bind 27. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Hamsun, Tore 1940. *Mein Vater*. Leipzig: Paul List Verlag.
- Heyerdahl sr., Thor 1916. «Barbereren». Vestfoldarkivet: A-2118 - Pa 965 - Larvik handelsstands forening.
- [Krohn-Holm, Jan W.] 1982. «Knut Hamsun på Nanset» i *Heidarheim. Årsskrift for Hedrum historielag 1982 og 83*. Larvik: Hedrum historielag, s. 30–32.
- Langeland, A. St. og Wasberg, Gunnar Christie 1963. *Larviks Historie*. 3. bind. 1885–1940. Larvik: Larvik kommune.
- Lund-Ivsersen, Carl Lauritz 2016. *Ordets tjener og sviker. Forfatteren, kritikeren og nazisten Finn Halvorsen*. Kristiansand: Portal forlag.
- Nilsen, Thomas 2015. *Familiene som forsvant. Den jødiske befolkningen i Vestfold 1880–1945*. Liv forlag / Forlagshuset i Vestfold.
- Nesby, Linda 2008. *En analyse av Knut Hamsuns romaner Pan, Markens Grøde og Landstrykere med utgangspunkt i kronotopbegrepet*. Ph.d.-avhandling, Univ. i Tromsø.
- Rottem, Øystein 1999. «Har vi ham nå? Refleksjoner i forkant av en eventuell ny Hamsun-biografi» i Even Arntzen m.fl. *Hamsun i Tromsø II*. Rapport fra den 2. internasjonale Hamsun-konferanse. Hamarøy: Hamsun-Selskapet.
- Rottem, Øystein 2002. «Markens Grøde. ‘Agrarisk oppbyggelsesbog’ eller syndefallsberetning» i *Knut Hamsun og fantasiens triumf*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, s. 125–168.
- Sachnowitz, Herman 1976. *Det angår også deg*. Fortalt til Arnold Jacoby. Oslo: J.W. Cappelens forlag.
- Sands, Philippe 2016. *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes against Humanity*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Stendahl, Bjørn og Johs Bergh 1991. *Sigaretstomp. Jazz i Norge 1940–1950*. Oslo: Norsk Jazzarkiv.
- Østby, Arvid 1972. *Knut Hamsun. En bibliografi*. Oslo: Gyldendal.

Forfatterbiografi

Ståle Dingstad er professor i nordisk litteratur ved Universitetet i Oslo.
Siste bokutgivelser: *Litterære kretsløp. Bidrag til en norsk bokhistorie fra Maurits Hansen til Gunvor Hofmo* (sammen med Aasta M. Bjørkøy); Oslo: Dreyer, 2017; *Den smilende Ibsen. Henrik Ibsens forfatterskap – stykkevis og delt*. Oslo: Senter for Ibsen-studier 2013
Kontakt: stale.dingstad@iln.uio.no